

Odnos prema tijelu unutar hrvatskog školskog sustava druge polovine 19. st.

U radu se govori o odnosu prema tijelu unutar hrvatskog školskog sustava tijekom druge polovine 19. stoljeća. Analizirajući školske naredbe, disciplinske propise i tadašnje pedagoške diskurse, autor pokušava objasniti kako su školske vlasti nastojale disciplinirati tjelesnost i ponašanje učenika. Povećano zanimanje školskih vlasti za kontrolom i discipliniranjem tijela učenika autor objašnjava pomoću Foucaultove teorije moći, a tadašnju reformu obrazovanja stavlja u kontekst izgradnje modernoga disciplinskog društva.

Uvod

Potaknute modernizacijskim reformama te pedagoškim i medicinskim diskursima druge polovine 19. stoljeća, školske su vlasti u većini evropskih zemalja svoje zanimanje usmjerile i prema tijelu. To se fokusiranje na tijelo u Hrvatskoj može istražiti na primjeru Mažuranićeve reforme školstva.¹ U vremenskom periodu od 1874. do 1888. (formalno trajanje Mažuranićeva školskog zakona) donesen je najveći broj naredaba putem kojih je reguliran odnos prema tijelu unutar školskoga sustava Banske Hrvatske. Zašto je s modernizacijom obrazovnog sustava došlo i do većeg zanimanja za tjelesnost učenika, jedno je od pitanja na koje ću pokušati odgovoriti u ovom radu. Zanimanje za tijelo možda je najvidljivije u uvođenju tjelovježbe (gimnastike) kao obaveznog predmeta, ali i u inzistiranju na poboljšanju higijenskih i zdravstvenih uvjeta u školama te u promjenama disciplinskih školskih propisa kojima se nastojalo disciplinirati ponašanje i kontrolirati tjelesnost učenika. Obrazovni je sustav bio idealno mjesto za započinjanje takve društvene kontrole. Naime, moderni školski sustavi, koji se iz raznih razloga (političkih, ekonomskih, nacionalnih, socijalnih i kulturnih) izgrađuju u čitavoj Evropi tijekom druge polovine 19. stoljeća, na najbezbolniji su način mogli distribuirati i reproducirati poželjne norme i vrijednosti disciplinsko-birokratskog društva.

¹ O Mažuranićevoj reformi školstva vidi: GROSS i SZABO 1992, 402-414; OGRAJŠEK GORENJAK 2007, 65-68; ŽUPAN 2002, 43-109.

Habsburška Monarhija ogledni je primjer takvog društva, koje je s pravom nazvano *carstvo birokrata*. Budući da su poslušnost i pokornost bile ključne značajke disciplinsko-birokratskog društva, i školstvo je bilo uključeno u reprodukciju i distribuciju toga poželjnog oblika ponašanja. Poželjne norme ponašanja trebalo je uvesti na svim društvenim razinama i u svim pod-sistemima društva (pravnom, obrazovnom, ekonomskom, vojnom, medicinskom, znanstvenom, kulturnom itd.). Moderno društvo, kako to lucidno primjećuje Hannah Arendt, od svojih građana više nije očekivalo djelovanje već ponašanje. „Umjesto djelovanja društvo od svojih članova očekuje određenu vrstu ponašanja, namećući bezbrojna različita pravila koja sva imaju za cilj da *normaliziraju* njegove članove, da ih prisili da se dobro ponašaju te da isključe spontano djelovanje ili izvanredna postignuća“.² Stoga ne čudi da su vladajući pedagoški autoriteti toga vremena, kao npr. Johann Friedrich Herbart, zastupali koncepciju obrazovanja kojom se od učenika trebalo stvoriti buduće „krotke i poslušne građane“.³ Herbartova pedagoška teorija utjecala je i na pedagoški diskurs u Hrvatskoj, a njezin je utjecaj bio najvidljiviji u pedagoškim koncepcijama Stjepana Basaričeka. Pedagoški diskursi 19. stoljeća, zajedno s tadašnjim medicinskim diskursima, imali su presudnu ulogu u formiranju odnosa školskih vlasti prema tjelesnosti učenika i učenica.

Odnos prema tijelu kao istraživačka tema pripada području historijske antropologije koja istražuje: povijest tijela, povijest bolesti, povijest prehrane, povijest spolnosti, povijest igre, povijest ponašanja, povijest seksualnosti i niz drugih antropoloških aspekata.⁴ Jedan od pristupa toj temi izgradio je i Michel Foucault, u čijim istraživanjima odnos prema tijelu ima ključno mjesto.⁵ Upravo ću pomoću određenih Foucaultovih kategorija pokušati objasniti zašto je, tijekom reforme hrvatskog školstva, došlo do povećanog zanimanja školskih vlasti za regulaciju tjelesnosti i kontrolu tijela učenika i učenica. Važna istraživačka kategorija moga rada – koja objedinjuje problematiku povijesti školstva, socijalne filozofije, historijske antropologije, kulturne historije i sociologije – jest Foucaultov pojam *discipline*, odnosno *disciplinskog društva*.⁶

Moć nad životom, odnosno ljudskim tijelom, prema Foucaultovu mišljenju, od 18. stoljeća razvijala se u dva glavna oblika. Prvi oblik moći nad životom je *politika discipliniranja (anatomo-politika)* ljudskog tijela. Njome se tijelo nasto-

² ARENDT 1991, 37.

³ JOHNSTON 1993, 295.

⁴ O historijskoj antropologiji vidi: BURGUIERE 1995; GROSS 1996, 289-293.

⁵ O Foucaultovu pristupu povijesti i njegovu utjecaju na historiografiju vidi: SHINER 1982; GROSS 1996, 326-329; O'BRIEN 2001.

⁶ Kako se Foucaultova teorija moći može primijeniti u istraživanju odgojno-obrazovnih diskursa, unutar kojih se prožimaju znanje i moć, vidi: POPKEWITZ 1997. Primjere istraživanja školskih sustava kao disciplinskih sustava 19. st., vidi: ROUSMANIERE 1997.

jalo raznim tehnikama moći uvježbavati i kontrolirati s ciljem da se disciplinira ljudsko ponašanje. „No, ono što je disciplinama svojstveno jest da one nastoje definirati taktiku moći s obzirom na mnoštva, a koja bi odgovarala trima kriterijima: da izvršenje moći učini što je moguće jeftinijim (u ekonomskom smislu, neznatnim troškovima koje izaziva, a u političkom, svojom obzirnošću, slabim ispoljavanjem, relativnom nevidljivošću, neznatnim otporom koji potiče); da učinke te društvene moći dovede do maksimuma intenziteta i proširi ih što je dalje moguće, bez neuspjeha i propusta; napokon, da taj ‘ekonomski’ porast moći poveže s isplativošću aparata unutar kojih se sama moć provodi (bio to pedagoški, vojni, industrijski ili medicinski aparat), ukratko da utječe na istodobni porast i poslušnosti i korisnosti svih elemenata u sustavu“.⁷ Kao i Hannah Arendt, i Foucault zastupa tezu da u modernom društvu moć funkcionira kao *normalizacija*, jer su zadane norme ponašanja ušle i u najsitnije pore društva. Normalizaciju tjelesnosti u disciplinskom su društvu, prema Foucaultovu mišljenju, preuzele razne mikro-tehnike moći. Nad tijelom se tako, u razdoblju izgradnje modernog društva, počela provoditi mikro-fizika moći. Ta mikro-fizika moći djeluje kao suptilna kapilarna mreža moći čija čvorišta čine razne institucije, koje pomoću discipline „prerađuju“ ljudsko tijelo. „Ljudsko tijelo ulazi u mašineriju moći koja ruje po njemu, rastavlja ga i ponovno spaja. (...) Disciplina tako proizvodi podložna i izvježbana tijela, ‘pokorna’ tijela“.⁸ Zato *politiku discipliniranja* ljudskog tijela prati razvoj institucija unutar kojih se raznim procedurama moći ostvaruje discipliniranje ljudskog tijela (vojarne, škole, koledži, tvornice, bolnice, ludnice, zatvori itd.). Sve te institucije bile su predmet Foucaultovih istraživanja, a njegove prve knjige u kojima je istražio problematiku povijesti ludnica i bolnica, osobito knjiga *Povijest ludila u doba klasicizma* (1961), najavile su ga kao jednog od najvažnijih teoretičara suvremenog društva. S knjigom *Nadzor i kazna: rađanje zatvora* (1975) Foucault je zaokružio svoje istraživanje institucija disciplinskog društva i nakon toga započeo istraživanje povijesti seksualnosti koja je, prema njegovu mišljenju, bila ne samo pod paskom *politike discipliniranja* već i jednog drugog oblika moći. Taj drugi oblik moći nad životom ljudi, koji se oblikuje sredinom 18. stoljeća, Foucault je nazvao *bio-politikom* pučanstva. *Bio-politika* je usmjerena „na tijelo prožeto mehanizmima života koje služe kao oslonac biološkim procesima: razmnožavanju, rađanju, smrtnosti, razini zdravlja, trajanju života“.⁹ Nad pučanstvom se provodi niz regulativnih kontrola te se ono sada označava kao stanovništvo. U središtu interesa modernih država jest stanovništvo, a jedna od glavnih preokupacija svih vlada jest potreba za iznalaženjem ravnoteže između rasta stanovništva i resursa s kojima države raspolažu. „Vlade su zapazile

⁷ FOUCAULT 1994a, 224.

⁸ FOUCAULT 1994a, 139.

⁹ FOUCAULT 1994b, 96.

da nemaju posla naprosto sa subjektima, pa čak ni s ‘narodima’, već sa ‘stanovništvom’, s njegovim specifičnim fenomenima i njemu svojstvenim varijablama: stopom rađanja, stopom smrtnosti, duljinom života, plodnošću, stanjem zdravlja, učestalošću bolesti, oblikom prehrane i stanovanja¹⁰.

U ovom ću radu pokušati primijeniti dijelove Foucaultove teorije moći, osobito njegovu teoriju o modernom društvu kao disciplinskom društvu koje nastoji oblikovati ponašanje svojih građana. Foucaultove kategorije kao što su *bio-politika* i *disciplinsko društvo* ne shvaćam esencijalistički; one mi samo služe kao okvir koji mi pomaže u interpretaciji određenih činjenica i pritom ne isključujem mogućnost da upotreba drugih koncepcija može plauzibilnije objasniti ovu problematiku.¹¹

Seksualnost

Odnos *bio-politike* i disciplinskog društva prema ljudskom tijelu, kako to pokazuje Foucault, najbolje se odražava kroz odnos prema seksualnosti. Seksualnost je bila u žarištu interesa *bio-politike* kao važan segment u regulaciji rasta stanovništva, ali i *politike discipliniranja* koja je nastojala u što većoj mjeri disciplinirati ljudsko tijelo. „Seks je istodobno pristup životu tijela i životu vrste. On služi kao matrica discipliniranja i kao načelo regulacije. Stoga se u 19. stoljeću seksualnost pretražuje do najsitnijih pojedinosti u životu ljudi; za njom se traga u ponašanjima, hvata se u snovima, na nju se sumnja i kod najblažeg ludila, nju se slijedi sve do najranijeg djetinjstva, ona postaje šifrom individualnosti, istodobno onim što dopušta njenu analizu i onim što omogućuje njeno susprezanje“.¹²

I *bio-politika* i *politika discipliniranja* u školskim su institucijama vidjele važno mjesto za reguliranje i discipliniranje seksualnosti. Seksualnost je postala problem koji su u školi trebali riješiti pedagozi i liječnici. Osobita se pažnja poklanjala tijelu i tjelesnim aktivnostima učenica, jer su muški pedagozi i psiholozi stvarali sliku o ženskom tijelu kao tijelu prožetom seksualnošću. Zato je žensko tijelo neprekidno trebalo kontrolirati, što se u školama vršilo uz pomoć disciplinskih propisa, koji su se odnosili i na izvanškolski život učenica. Ti su propisi regulirali ponašanje učenica u školi i crkvi, ali i na ulici, kupalištima i šetalištima, gdje je njihovo tijelo bilo pod posebnom paskom. „Kupanje je dopušteno samo na mjestu po javnih organih za ženskinje opredieljenom i to u pratnji svojih roditelja. (...) Polaziti javna šetališta slobodno je učenicam, al samo pod nadzorom svojih roditelja ili učiteljica“.¹³ Pod posebnom su paskom bile i plesne zabave jer je na njima,

¹⁰ FOUCAULT 1994b, 21.

¹¹ Weberova je koncepcija moći npr. vrlo upotrebljiva pri objašnjenju funkcioniranja tadašnjega disciplinsko-birokratskog društva, no Foucaultova teorija moći čini mi se puno zahvalnija kada je u pitanju analiza odnosa prema tijelu.

¹² FOUCAULT 1994b, 101.

¹³ *Disciplinarni zakon* (1875), 12.

prema pedagoškim mjerilima, dolazilo do pretjeranog izražavanja seksualnosti. Iako je škola obučavala učenice i učenike u plesu, disciplinskim je propisima učenicama bilo strogo zabranjeno posjećivanje javnih plesova. „Izumajući izpitni školski ples zabranjeno je strogo učenicama više djevojačke učione ma i s roditelji polaziti javne plesove“.¹⁴ Učenice viših djevojačkih škola plesne su korake učile i u sklopu tjelovježbe, pa su školske vlasti 1877. izdale naredbu kojom su zabranile sve češću zamjenu tjelovježbe s plesnom obukom.¹⁵ Da je ples neprekidno mučio školske vlasti, pokazuje i naredba iz iste godine kojom se precizno regulira „obuka o plesu“ za učenice viših djevojačkih škola: „1. Nijedna učenica nesmie bez naročite dozvole ravnatelja dotične učione prisustvovati obuci u plesu izvan svoje kuće. (...) 3. Ravnateljstvo škole podjedno će nad tim bditi, da se kao plesači k toj obuci pripuste, uz dozvolu svojih ravnateljah, jedino učenici mjestnih školah – i ovi, ako uztreba, pod nadzorom svojih učiteljah. 4. Obuka o plesu nesmie nikada trajati više nego dvie ure uzastopce niti se smie otegnuti u večer preko osme ure“.¹⁶ No, školske vlasti očito nisu uspijevale kontrolirati učenice tako da su sljedeće godine izdale novu naredbu „kojom se zabranjuje svako prisustvovanje školske mladeži ma kakvim plesnim zabavama“.¹⁷ Isključivo istraživanje školskoga i pedagoškoga diskursa moglo bi nas zavarati, jer ta perspektiva odozgo ne govori nam ništa o svijetu života koji je izmicao mjerama školskih vlasti i pritiscima pedagoškog diskursa. Moć, čija se strategija iskazivala u raznim zabranama i disciplinskim propisima, zasigurno je nailazila na brojne točke otpora i protustrategiju izbjegavanja zadanih pravila ponašanja.¹⁸ Odlazak na ples, taj neizbježni ritual u građanskom društvu 19. stoljeća, ipak se nije mogao u potpunosti uskratiti djevojkama, osobito zbog toga što je tadašnje građansko tržište udaje bilo gotovo nezamislivo bez plesnih zabava.¹⁹ Ples je kroz cijelu drugu polovinu 19. stoljeća bio tema pedagoških rasprava u kojima su pedagozi i učitelji savjetovali djevojke kako da izbjegnu pogubni utjecaj plesnih zabava: „iza plesa valja odmah pobožno i spasonosno razmatrati, nebi li se kakogod ugušile opasne požude, koje su se za ispraznog veselja pojavile u duši“.²⁰ Glavni je problem plesa, za pedagoge, bio u buđenju „opasnih požuda“, jer su tadašnji dušobrižnici ples poistovjećivali s „prijetećom“ seksualnošću. Pedagozi su vjerski

¹⁴ *Disciplinarni zakon* (1875), 11.

¹⁵ Naredba od 23. lipnja 1877. br. 3112. kojom se određuje da se na „viših djevojačkih školah obuka u tjelovježbi nesmie zamjenjivati s obukom u plesu“ (*Naredbe* [1884], 74).

¹⁶ Naredba od 28. studenog 1877. br. 4994. „glede podjeljivanja obuke u plesu učenicama viših djevojačkih učiona“ (*Naredbe* [1884], 88).

¹⁷ Naredba od 24. listopada 1878. kojom se „zabranjuje svako prisustvovanje školske mladeži ma kakvim plesnim zabavama“ (*Naredbe* [1884], 111).

¹⁸ Kako je izgledao tadašnji svijet života zagrebačkih adolescenata, vidi: IVELJIĆ 2007, 318-323.

¹⁹ O društvenoj ulozi plesa u 19. stoljeću u Zagrebu, vidi: PREMERL 1974.

²⁰ GALL 1881, 151.

odgoj označili kao sredstvo discipliniranja ponašanja djevojaka te su putem njega pokušali stvarati osjećaj krivnje i grešnosti kod djevojaka koje su posjećivale plesne zabave. „Gledali su te božanski Spasitelj, blažena djevica, anđeli i sveti, gdje si plesala. Žao li jim negdje bijaše, gledajući te, gdje se tako ludo i isprazno zabavljaš“.²¹ Iako su školske vlasti neprekidno vodile brigu o pitanju plesa, ni u jednom trenutku nisu pomišljale na ukidanje plesne obuke dok god je ona u školama bila pod njihovim nadzorom. Plesnu su obuku u višim djevojačkim školama mogli voditi samo ovlašteni učitelji plesa. Tako se u godišnjem izvještaju osječke više djevojačke škole za školsku 1896/1897. godinu navodi da je učenice više djevojačke škole u plesanju podučavao ovlašteni učitelj plesa Josip Herzenberger, a već je sljedeće školske 1897/1898. godine učenice u plesu obučavao ovlašteni učitelj plesa Vlado Gjurin.²² Varaždinska samostanska viša djevojačka škola imala je dugogodišnjeg učitelja plesa i pristojnosti Eduarda Eichlera, koji je u Grazu vodio „renomirani zavod za ples i pristojnost“.²³ Naredbom iz rujna 1903. godine vladin je odjel za unutrašnje poslove donio propise za javne plesne škole. Prema tim propisima za svako javno podučavanje plesa bila je potrebna vladina dozvola, a tu su dozvolu mogle dobiti samo „neporočne i pouzdane“ osobe s potrebnim strukovnim obrazovanjem. Prostori za ples morali su imati posebno odobrenje za upotrebu. Djeca ispod 12 godina nisu se smjela podučavati zajedno sa starijima, pri čemu su učenice i učenici morali imati posebnu dozvolu svojih školskih ravnatelja i ravnateljica.²⁴ Stroga kontrola ponašanja učenika i učenica na plesu nije prestala ni u školama. Tako su naredbom iz ožujka 1906. godine školske vlasti odredile nove disciplinske propise za više djevojačke i dječjačke škole. Prema tim propisima posjećivanje plesnih zabava učenica i učenika bilo je strogo zabranjeno, a plesna je obuka i dalje bila pod strogim školskim nadzorom. „Školskoj je mladeži najstrože zabranjeno polaziti javne plesne zabave. U kavane, gostionice i na koncerte smiju učenici i učenice samo uz dozvolu razrednog učitelja, no u pratnji roditelja. (...) S dozvolom ravnateljstva može školska mladež polaziti obuku u plesu“.²⁵ Tek 1918. godine školske vlasti novim „disciplinarnim redom“ za srednje škole malo ublažuju svoje stavove o posjećivanju javnih plesnih zabava, ali samo za srednjoškolce i srednjoškolke viših razreda. „Učenicima najviših dvaju razreda može ravnateljstvo dopustiti polaženje javnih plesova (učenicama samo s pratnjom). Dopuštenje za polaženje javne obuke u plesu i javnih plesnih vježbi podjeljuje ravnatelj“.²⁶

²¹ GALL 1881, 152.

²² *Godišnji izvještaj više djevojačke škole ... grada Osieka 1896/7*, 16.

²³ CUVAJ X, 156.

²⁴ *Službeni glasnik* (1903), 209-210.

²⁵ *Službeni glasnik* (1906), 42.

²⁶ *Službeni glasnik* (1918), 302.

Problematiziranje učeničke seksualnosti u 19. stoljeću uklapalo se u ono što Foucault naziva *pedagogizacijom dječjeg seksa*. Kao jedna od strategija, kojom se nastojalo upravljati ljudskom seksualnošću, pedagogizacija dječjeg seksa bila je najočitija u „ratu protiv onanije“,²⁷ koji su podržali i pedagoški i školski autoriteti 19. stoljeća. Masturbacija je proglašena „najopasnijom bolešću“, a u pedagoškim se i medicinskim analizama detaljno opisivao tjelesni izgled „bolesnika“ te kako, gdje i kada se „bolest“ širi. „Ova najopasnija bolest djece, sastoji se u tome, što se nesretnik nauči svoj sram prsti dotle bingeriti, dokle ga osobito čuvstvo neobuzme, i dokle priličnu množinu sjemena neizruni. (...) Djeca tomu zlu podana rune se ne samo izvan kuće i škole u samoći, ne samo u postelji prije nego zaspe, ne samo na zahodu školskom i kod kuće, nego dapače i pred okom učitelja, u vrijeme nauke. (...) Takovi znaci, koji kadšto odavaju tu bolest, jesu po prilici ovi: Oko nije vatreno i bistro nego mutno, kao da ga je magla obaštrala, mrtvo i zbunjeno suzi često, a i cielo oko upalo je jako, tako da čelo visi iznad njega. Više gornjih trepavica sve je njado a izpod očiju vlada modrina, koja sačinjava kolobare i izpod njih. Veličina tih kolobara raste s duljinom grieha“.²⁸ U „ratu“ protiv masturbacije škola je prema mišljenju pedagoga i učitelja trebala imati ključnu ulogu. „Škola svom snagom mora prionuti oko toga, kako da ovoj mori, koja sve sposobnosti u mladeži ugušuje, nestane traga“.²⁹ Iako se u raspravama o masturbaciji spominje i ženska masturbacija, središnje mjesto u tim raspravama imala je muška masturbacija, koja je za razliku od ženske bila „smrtonosna“ – „jer treba da uvijek pred očima držimo, da je ta bolest u istinu i najsigurniji (ako i odugačak) put k smrti“. Smrtonosnost muške masturbacije proizlazila je iz tadašnjega medicinskog poimanja sperme, za koju se smatralo: „da je to sjeme najfinija krv u čovjeka, da je upravo sila životna, i da je jedan diel mozga, s kojim je raznimi cjevčicami spojen; i kad još pomislimo, da je gubitak jedne unče toga sjemena ubitačniji od gubitka četrdeset unča krvi“.³⁰

Pojačanom pažnjom na „sumnjivo“ ponašanje i raznim procedurama kontrole, seksualnost se kod učenika i učenica nastojala zadržati u poželjnim okvirima. „Ako učitelj pri djetetu njeku sklonost na samoću opazi, mora odmah gledati, da ga od toga odvraća. Najpače treba bditi nad svakom riečju i činom djeteta, da se uzmogne za dobe svake prestupak odkriti, po zaslugi kazniti, a za buduće pronadjeni mu povod ukloniti“.³¹ Inzistiranje na preciznoj kontroli seksualnosti od strane pedagoga i liječnika potvrđuje Foucaultovu tezu o nadovezivanju i ispreplitanju moći i užitka. „Užitak vršenja moći koja ispituje, nadzire, vrebata,

²⁷ FOUCAULT 1994b, 73.

²⁸ VELEBIĆANIN, M. (1872), Nekoliko riečij o samoruni, *Napredak* 23, 177-179.

²⁹ Škola i život, *Napredak* 8 (1860), 117.

³⁰ VELEBIĆANIN 1872, 179.

³¹ Škola i njezina skrb za tjelesni uzgoj mladeži, *Napredak* 15 (1869), 226.

uhodi, ruje, ispipava, iznosi na vidjelo; a s druge strane, užitak koji se rasplamsava izbjegavanjem, izmicanjem, obmanjivanjem ili prerušavanjem te moći. Moć koja dopušta da je obuzme užitak koji ona protjeruje; a naspram njega moć koja se potvrđuje u užitku samopokazivanja, sablažnjavanja ili odupiranja³². Tadašnje pedagoške analize masturbacije uklapale su se u strategije *bio-politike* s kojima se nastojalo regulirati ljudsku seksualnost, ali jednako tako i u strategije *politike discipliniranja* u sklopu kojih se ljudsko tijelo istraživalo i raspoređivalo unutar disciplinskih institucija (bolnica, škola, zatvora i ludnica) s ciljem stvaranja preciznih procedura discipliniranja ljudskog tijela. Sve te strategije i institucije kao krajnji cilj svoga djelovanja imale su proizvodnju „zdravog“ tijela i „zdravog“ ponašanja.

Zdravlje i higijena

Zbog što efikasnijeg bavljenja problemom javnog zdravlja, tijekom druge polovine 19. stoljeća, izgrađuje se moderna zdravstvena politika, koja je kao i populacijska politika bila dio *bio-politike*.³³ Ona je, između ostalog, vodila brigu o smrtnosti djece, epidemijama, smanjenju endemskih bolesti te je na taj način ulazila u područja vezana uz uvjete života kao što su prehrana, stanovanje, a samim tim i uređenje školskih zgrada i učionica. Tijekom druge polovine 19. stoljeća liječnici su, gotovo u cijeloj Evropi, sve više inzistirali na pravu da sudjeluju u nadzoru škola putem redovitih higijenskih i zdravstvenih inspekcija.³⁴ No zbog nedostatka novca kao i zbog nedostatka liječnika rijetke su općine u Banskoj Hrvatskoj mogle osigurati stalan liječnički nadzor škola. „Do 1892. godine samo je 12 posto općina u Hrvatskoj i Slavoniji imalo liječnike“.³⁵

Zdravstvena je politika u uskoj vezi s populacijskom politikom, a obje su bile uključene u političke strategije nacionalnih *bio-politika*. U većini nacionalističkih diskursa 19. stoljeća izgrađivao se svojevrsan kult majke, majke koja reproducira naciju u biološkom ali i kulturnom smislu. Žene su tako u nacionalističkim diskursima prikazivane kao roditelje i domoljubne odgajateljice, o kojima je ovisilo očuvanje granica nacionalnih identiteta. „Središnja važnost reproduktivnih uloga žena u etničkim i nacionalnim diskursima postaje očita kada uzmemo da u zajednicu, s obzirom na središnju ulogu koju mit (ili zbilja) ‘zajedničkog podrijetla’ igra u konstrukciji većine etničkih i nacionalnih zajednica, obično ulazimo rođenjem. U nekim slučajevima, osobito kada su nacionalistička i rasistička ideologija vrlo

³² FOUCAULT 1994b, 35.

³³ O izgradnji zdravstvene politike u Banskoj Hrvatskoj, vidi: MURRAY DESPALATOVIĆ 1999.

³⁴ KOBALI, Milan (1887), Higijenski kongres u Beču, *Napredak* 31, 488.

³⁵ MURRAY DESPALATOVIĆ 1999, 269.

tijesno prepletene, to može biti jedini način ulaska u zajednicu jer su oni koji u njoj nisu rođeni isključeni“.³⁶ O reproduktivnom zdravlju žena ovisio je opstanak i „zdravlje“ nacije. Zato je kroz nacionalnu zdravstvenu politiku trebalo kontrolirati reproduktivne sposobnosti ženskog tijela i stvarati uvjete za što sigurniji porod. Stoga nije čudno da je u sklopu modernizacije školstva jedna od prvo otvorenih ženskih stručnih škola bila škola za primalje u Zagrebu. Primaljsko učilište počelo je s radom u studenom 1877. godine, na osnovi zakona od 29. listopada 1876. godine.³⁷ Glavni razlog njegova otvaranja bila je velika smrtnost djece i žena pri porodu, koja se pripisivala nestručnim seoskim babicama. Primaljsko učilište mogla je pohađati svaka žena između 20 i 40 godina, „koja je u ponašanju čudoredna, duševno i tjelesno potpuno zdrava te čitanju i pisanju vješta“.³⁸ Primaljski tečaj trajao je pet mjeseci, a svake se godine držalo dva tečaja: jedan u studenom, a drugi u travnju. Nakon završenog tečaja kandidatkinje su polagale ispit za primalje. Pored toga što su se obučavale za primalje, polaznice Primaljskog učilišta dobivale su i širu medicinsku naobrazbu. Do osnutka Primaljskog učilišta na selima su postojale tzv. licencirane primalje koje su poučavali županijski fizici. Nakon dvomjesečne prakse kod županijskih fizika praktikantice su dobivale licenciju primalje. U gradovima je bilo i školovanih primalja koje su završile ljubljansko primaljsko učilište.³⁹ Primaljsko je učilište bilo spojeno s internatom i bilo je privremeno smješteno u bolnici Sestara milosrdnica u Zagrebu. U internatu su boravile polaznice koje su se školovale o općinskom i zemaljskom trošku. Ta je financijska pomoć pokrivala troškove stanarine, hrane, odjeće, obuće te troškove za knjige i za torbicu s primaljskim instrumentima. Budući je dotada bilo vrlo malo školovanih primalja, porodi su se vršili u vrlo nehygienjskim uvjetima. „Trudnice su radile sve teške poslove, a rađale su u tamnim, nehygienjskim prostorijama uz pomoć rođakinje, susjede ili neobrazovane primalje“.⁴⁰ Koliko je lokalnim i državnim vlastima bilo stalo da promjene takvu situaciju i dobiju izučene primalje, pokazuju podaci za prvu školsku godinu rada primaljske škole u Zagrebu. Naime u školskoj 1877/1878. godini u prvom je tečaju bilo 15 učenica: devet na trošku općina, pet na zemaljskom trošku, a samo je jedna polaznica sama plaćala školovanje. Od osnutka Primaljskog učilišta školske 1877/1878. godine pa do 1885. učilište je imalo 191 polaznicu i sve su one položile ispit za primalje. U prve tri školske godine bilo je 100 učenica, a sljedećih pet još 91 učenica. O zemaljskom trošku školovalo se 51,3 posto učenica, o općinskom 15,2 posto, a o vlastitom 33,5 posto učenica.⁴¹ Od 1885. do 1890. učilište je polazilo 122 učenice. U tom se

³⁶ YUVAL-DAVIS 2004, 42.

³⁷ *Izješće* (1879), 81.

³⁸ *Izješće* (1879), 81

³⁹ *Školstvo u Hrv. i Slav.* (1896), 489.

⁴⁰ MURRAY DESPALATOVIĆ 1999, 273.

⁴¹ *Izješće* (1886), 180-181.

razdoblju znatno smanjio broj polaznica koje je financirala općina i one su činile samo 4 posto, broj učenica koje su se školovale u državnom trošku porastao je na 58 posto, a još veći porast imale su učenice koje su se školovale o vlastitom trošku i one su u tom periodu činile oko 38 posto.⁴² Do kraja školske 1903/1904. godine na Primaljskom je učilištu održano 19 tečajeva na kojima je do te godine osposobljeno 954 primaljca.⁴³

Prema školskom zakonu iz 1874. školske su zgrade i učionice trebale zadovoljavati niz novih zdravstvenih uvjeta. „Sgrade pučkih škola moraju stajati na shodnih i zdravih mjestih, moraju biti suhe, svjetle i provjetrive te imati dovoljno prostora za mladež“.⁴⁴ Mnoge stare zgrade više nisu odgovarale zakonskim uvjetima, ali za njihovu obnovu ili izgradnju nije bilo dovoljno novca te je taj bitan dio provedbe zakona tekao vrlo sporo. „Riedke obćine nastoje popravljati školske sgrade, krećiti, čistiti, snažno držati školske prostorije, pribavljati u pravo vrijeme sve što škola treba: drva za ogriev, vodu za piće, pokusni školski vrt“.⁴⁵ Pored novih standarda za školske zgrade, znatno je nakon donošenja školskog zakona povećana i skrb za zdravlje učenika. Briga o tjelesnoj i zdravstvenoj sposobnosti učenika bila je određena i samim zakonom. „Vremenito ili trajno izključuju se od polazka pučkih školah djeca, koja su kužno bolestna ili inače radi znatne kakove tjelesne mahne ili duševne bolesti, za svrhe nastave ili polaženje škole nesposobna“.⁴⁶

Zbog loših zdravstvenih prilika u školama, aktualiziran je i realiziran prijedlog o liječničkom nadzoru škola koji je još 1871. iznio Ivan Dežman na predavanju u sklopu prve učiteljske skupštine u Zagrebu.⁴⁷ Tako je vladinom naredbom iz 1875. godine određeno da kotarsko zdravstveno osoblje barem jednom godišnje izvrši zdravstveni i higijenski nadzor škola u svom kotaru. Pored toga i Hrvatski pedagoški zbor pozvao je Slavonski liječnički zbor da im pomogne u utvrđivanju prioriteta za poboljšanje zdravstvenih uvjeta u školama. Prema opisu liječnika iz Slavanskog liječničkog zbora u većini su školskih zgrada vladali ovakvi uvjeti: „Isto tako dokazalo se je opetovano, da po mnogih školskih sobah ogrievala ništa nevaljaju, jerbo su ponajviše kukavni, starnom popucani i ilovačom namazani pećnjakovci, iz kojih prodiru u školsku sobu dim i ugljični kis, te ju napunjuju škodljivimi plinovi. Takodjer nisu riedke školske sobe, u kojih nije pod od da-

⁴² *Izvješće* (1891), 187-188.

⁴³ CUVAJ X, 231.

⁴⁴ CUVAJ VI, 435. O odnosu tadašnjega školstva i zdravstvene politike vidi: HAJDENAK, Andrija (1875), Kako upliva odgojivanje na zdravlje naroda, *Školski prijatelj* 4; KOBALI, Milan (1876), Škola prema zdravlju, *Napredak* 13; PREJAC, Juraj (1879) Kako da se brine pučka škola za zdravlje učenika?, *Napredak* 32-33.

⁴⁵ STOJANOVIĆ, Mijat (1876), Nekoliko iskrenih rieči o zaprekah, stojećih na putu uspješnomu razvitku našega narodnjega školstva, *Napredak* 5, 81.

⁴⁶ CUVAJ VI, 436.

⁴⁷ I. obća hrv. učiteljska skupština (1871), 162.

saka, već od nabijene zemlje⁴⁸. U raznim izvještajima i dopisima kao najčešće zarazne bolesti, među učenicima pučkih škola, navodile su se: boginje (kozice), difterija i šarlaha. Tako je u Varaždinskim Toplicama školske 1882/1883. godine bila prekinuta nastava zbog epidemije šarlaha, a godinu dana prije nastava je prestala na tjedan dana zbog širenja zaušnjaka među učenicima.⁴⁹ Iste je školske godine bila prekinuta nastava na dva tjedna i u Gornjoj Stubici gdje su neki učenici oboljeli od malih boginja.⁵⁰ Učenici nisu smjeli dolaziti u školu ni kada bi zaraze izbile u domaćih životinja. Tako učenici iz sela Kraljevac 1873. nisu mogli polaziti pučku školu Cerje dok god nije prestala „kuga medju blagom rogatim“.⁵¹ Ni učitelji nisu bili pošteđeni posljedica loših higijenskih i zdravstvenih uvjeta u učionicama i školskim zgradama. Od 16 umrlih učitelja i učiteljica u školskoj 1875/1876. godini čak je 13 umrlo od tuberkuloze.⁵² To je upućivalo na nizak životni standard tadašnjih učitelja i učiteljica te na loše zdravstvene uvjete koji su vladali ne samo u učionicama već i u učiteljskim stanovima koji su se obično nalazili u sklopu školskih zgrada. Stanje u učionicama nije se poboljšalo ni početkom osamdesetih godina. „Učiteljska služba ubija čovječje zdravlje više nego li mnoga druga, osobito kod nas, gdje se bez obzira na učiteljsko zdravlje i na ekonomiju s učiteljskim životi mnogim učiteljem i preko stotinu djece često u nezdravih i nespretnih prostorijah natovaruje“.⁵³

Školske su vlasti u sklopu svoje zdravstvene politike određenim mjerama pokušale ublažiti posljedice loših zdravstvenih uvjeta u školama. Tako je 1880. izdana naredba o cijepljenju protiv boginja u svim pučkim školama.⁵⁴ Zbog poboljšanja zdravstvenih i higijenskih uvjeta u školama, vlada je naredbom iz 1883. odredila da se prilikom planiranja gradnje i dogradnje škola moraju konzultirati i kotarski liječnici i gradski fizičari.⁵⁵ Školske su vlasti tijekom osamdesetih godina nastavile suradnju i s liječničkim zborom čiji su liječnici jednom godišnje obilazili škole. Tako je npr. mjeseca lipnja 1884. godine školu u Donjem Miholjcu „sa zdravstvenog gledišta“ posjetio zemaljski liječnik dr. Kalivoda te ustanovio da 28 učenika i učenica boluje od očne bolesti (trahom) i prepisao im vodu za oči.⁵⁶ Najopasnija zarazna bolest za djecu bila je difterija. Ta je bolest osobito bila smrtonosna za mlađu djecu. U studenom 1880. u *Napretku* je učitelj iz Cvjetkovića javio da je u

⁴⁸ Slavon. liječnički sbor o predlozih hrv. pedagog.-književnog zbora (1877), *Napredak* 19, 296.

⁴⁹ *Spomenica ... Varaždinske Toplice* (1971), 25.

⁵⁰ *Spomenica pučke škole Gornja Stubica*, (AHŠM).

⁵¹ *Spomenica pučke škole Cerje*, (AHŠM).

⁵² Pomor medju učiteljstvom hrvatskim tečajem školske godine 1875/6. (1877), *Napredak* 7, 98.

⁵³ FILIPOVIĆ, Ivan (1882), Osvrt na predstojeću reviziju školskog zakona, *Napredak* 31, 490.

⁵⁴ *Naredbe* (1884), 155.

⁵⁵ *Službeni glasnik ... odjela za bogoštovje i nastavu V* (1883), 86.

⁵⁶ *Spomenica obće pučke škole u D. Miholjcu*, (AOŠ Donji Miholjac).

tom i okolnim selima izbila difterija. „Grozan taj gost davi maljušnu dječicu od jedne sve do 5 a i 6 godine starosti. To je žalostan pojav po naše školstvo. Od 3. studenog razpuštena je po kr. podžupaniji i mladež ovomjestne učione tako dok se ta bolest ne uguši posvema“.⁵⁷ Difterija je tijekom cijele druge polovine 19. stoljeća bila jedan od glavnih uzroka smrti mlade djece. Tako je tijekom školske 1884/1885. godine u Donjem Miholjcu umrlo od difterije gotovo stotinu djece, uglavnom predškolske dobi. U istoj školi difterija se pojavila i sljedeće školske godine.⁵⁸ Suočena s čestim širenjem zaraznih bolesti među učenicima, vlada je 1889. izdala naredbu kojom se objašnjavalo „kako valja zapriječivati u školah prenos kužnih bolesti“.⁵⁹ U naredbi se detaljno opisuju glavne zarazne bolesti (boginje, dobrac/kozice, skrlet/šarlach, difterija, hripavac i trahom) koje su ravnatelji bili dužni prijaviti općinskim vlastima ukoliko su se pojavile u njihovim školama. Pored toga, naredbom je točno regulirana procedura koja se morala provoditi prilikom izbivanja bolesti kao i mjere koje su ravnatelji trebali poduzeti zajedno s općinskim vlastima i liječnicima (obustava nastave, čišćenje i zračenje škola). No unatoč raznim mjerama koje su školske vlasti sve češće poduzimale, zarazne su bolesti i početkom devedesetih godina 19. stoljeća predstavljale veliki problem, a iz samog je odjela za bogoštovlje i nastavu konstatirano: „Posljednjih godina zaredile su sve pošastne bolesti po školama, osobito po pučkim učionicama, tako da su se u mnogim krajevima škole morale na dulje vrijeme zatvoriti“.⁶⁰ Zbog toga je vladin odjel za nastavu donio naredbu „kojom se izdaju higijenski propisi za sve škole u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji“.⁶¹ U naredbi se navodi kako, prilikom izbivanja bolesti, učiteljsko osoblje u suradnji s liječnicima treba obaviti dezinfekciju školskih prostorija te kako se trebaju održavati zidovi u školskoj zgradi (krečenje, bojanje uljenim bojama itd.). Posebna pažnja u naredbi dana je gombalištima (igralištima) i detaljnom planu njihove izgradnje, jer su školske vlasti uvidjele kako je „tjelovježba na svježem zraku“ vrlo važna za poboljšanje zdravlja učenika.

Tjelovježba

Kao glavni razlog uvođenja tjelovježbe u škole navodilo se poboljšanje zdravlja učenika, ali gledano iz perspektive izgradnje disciplinskog društva vidljivi su i neki drugi ne tako „zdravi“ razlozi. Problematiku uvođenja tjelovježbe, kao i svaku drugu problematiku, možemo interpretirati iz različitih perspektiva. Tako

⁵⁷ *Napredak* 32 (1880), 511.

⁵⁸ Spomenica obće pučke škole u D. Miholjcu, (AOŠ Donji Miholjac).

⁵⁹ *Službeni glasnik ... odjela za bogoštovje i nastavu* (1889), 81-85.

⁶⁰ *Službeni glasnik ... odjela za bogoštovje i nastavu* (1892), 31.

⁶¹ *Službeni glasnik ... odjela za bogoštovje i nastavu* (1892), 31-33.

se o uvođenju tjelovježbe u školski sustav može pisati isključivo afirmativno, jer je neosporan njezin pozitivni učinak na tjelesni razvoj učenika. U isto vrijeme, tjelovježba je za školsku politiku, pored zdravstvene funkcije, imala i funkciju discipliniranja ponašanja učenika, što je vidljivo iz mnogih tadašnjih priručnika za tjelovježbu. Naime, u nizu raznih tehnika moći koje su pridonosile discipliniranju tijela, tjelovježba je imala istaknuto mjesto. Pored uključivanja tjelovježbe u strategiju *bio-politike* (poboljšanje zdravlja), jedna od njezinih glavnih funkcija bila je discipliniranje ponašanja i „proizvodnja“ budućih poslušnih građana. „Disciplina ‘proizvodi’ pojedince; ona je specifična tehnika moći koja pojedince istodobno uzima kao predmete i kao oruđa svojega djelovanja“.⁶² I zato su, između ostalog, školske vlasti, pedagozi i liječnici veliku pažnju posvećivali širenju tjelovježbe i njezinu uključivanju u obrazovni sustav, tijekom druge polovine 19. stoljeća.⁶³ Tako je školskim zakonom iz 1874. tjelovježba postala obavezan predmet u svim pučkim školama Banske Hrvatske.⁶⁴

Dok je kod učenika tjelovježba, prije svega, bila u funkciji oblikovanja pokornoga ponašanja i inicijacije za vojsku, kod učenica je bila u funkciji sprečavanja mogućih zdravstvenih zapreka biološkoj reprodukciji. „I tielo djevojke kao što i dječaka mora se svestrano usavršiti i jačati; jer ženi je danas sutra svojim tielom izpunjavati tešku zadaću, i većinom zavisi od zdravlja njezinoga tiela, hoće li buduća generacija biti zdrava i kriepka“.⁶⁵ Da je žensku tjelovježbu trebalo potpuno uklopiti u zahtjeve *bio-politike*, pokazuje i sljedeće objašnjenje razloga za uvođenjem tjelovježbe za žene: „Slaba, nezdrava majka postaviti će u svijet slabo čedo, a svojom će krvlju, svojim mlijekom prenijeti klicu bolesti u svoje dijete. Zato valja u svim ženskim školama tjelovježbu što revnije njegovati“.⁶⁶ No tjelovježba je za žene imala i svoje nepredviđene učinke. Naime, iz tjelovježbe za žene proizašlo je i žensko bavljenje sportom, koje je doprinijelo i većoj emancipaciji žena, emancipaciji kojoj vladajući pedagoški diskursi uopće nisu bili skloni.⁶⁷ Najpoznatija austrijska intelektualka s početka 20. stoljeća, Rosa Mayreder o vezi sporta i ženske emancipacije šaljivo je ustvrdila da je biciklizam: „više pridonio emancipaciji žena (...) nego cijeli feministički pokret“.⁶⁸ Tako su naizgled jednosmjerne silnice moći neočekivano promijenile smjer te se još jednom potvrdila Foucaultovu teza o moći, koja u svakoj točki svoga djelovanja izaziva protumoc i protustrategiju djelovanja.

⁶² FOUCAULT 1994a, 175.

⁶³ Zahtjevi za uvođenjem tjelovježbe (gimnastike) u hrvatske škole pojavili su se još 1859. godine. Vidi: Skerb o tjelesnom blagostanju školske mladeži (1859), *Napredak* 1, 5.

⁶⁴ O tjelovježbi učenika i učenica u zagrebačkim školama, vidi: IVELJIĆ 2007, 304-305.

⁶⁵ O djevojačkoj tjelovježbi (1879), *Hrvatski učitelj* 13, 199. Vidi i HOCHMAN 1884, 4.

⁶⁶ JAMBRIŠAK, Marija (1892), Kako valja udesiti ženski uzgoj, *Napredak* 29, 487.

⁶⁷ O sportskim aktivnostima žena u Zagrebu na prijelazu stoljeća, vidi: IVELJIĆ 2007, 295.

⁶⁸ JOHNSTON 1993, 166.

Stotine vježbi u raznim priručnicima za učitelje tjelovježbe trebale su omogućiti discipliniranje tijela i duha učenika. Osobito su bile istaknute vježbe prilikom kojih su se učenici nalazili u određenom poretku, vrsti ili koloni. „Ovim vježbami goji se čednost, jer pojedinac nemože se izdicati; i redu se taj mora učiti učenik pokoravati, počem zna, da on, kao član većega tiela doprinosi toliko koliko je potrebno za uspjeh ciele vježbe. Tim se ovdje na vježbalištu prvi temelj polaže onoj građanskoj krieposti, koju u najvećem razvoju požrtvovanjem za obće dobro zovemo“.⁶⁹ Prigodom izvođenja vježbi posebna se pažnja posvećivala „preglednosti“, putem koje su učenici bili podvrgnuti onome što Foucault naziva *panoptički nadzor*. Ta vrsta nadzora stvara „stalno stanje vidljivosti“ i „osigurava automatsko funkcioniranje moći“.⁷⁰ Upravo je zbog toga panoptikon postao sveprisutan obrazac za nadziranje unutar modernoga disciplinskog društva. „Panoptikon je polivalentan u svojoj primjeni; služi za kažnjavanje zatvorenika, ali i u liječenju bolesnika, poučavanju učenika, čuvanju luđaka, nadziranju radnika, tjeranju prosjaka i dokoličara na rad. On predstavlja tip postavljanja tijela u prostoru, raspoređivanja pojedinaca u odnosu prema drugim pojedincima, hijerarhijske organizacije, razmještanje središta i tokova moći, definiranja njezinih oruđa i načina intervencije, koje se može provesti u djelo u bolnicama, radionicama, školama, zatvorima. Svaki put kad budemo imali posla s mnoštvom pojedinaca kojima će trebati nametnuti neku zadaću ili vladanje, moći će se upotrijebiti panoptička shema“.⁷¹

Pravilnim raspoređivanjem tijela na vježbalištu i jednostavnim se vježbama nastojao postići visoki stupanj discipliniranja učenika. „Nu i ove vježbe obavljaju učenici ukupno na zapovjed, i moraju se podvrći redu, učiti se točnosti i slušati na rieč“.⁷² Navikavanje na izvršavanje usmenih zapovijedi, koje su bile neizostavne prigodom svih vježbi, trebalo je pripremiti dječake već u osnovnoj školi za vojsku. To je osobito bilo naglašeno u raznim vježbama s palicom. „Palica nadomještuje pri dječaku šarku (pušku), kod redovnih vježba podržaje mu tielo, s toga mu i držanje sigurnije i napeto; pri ovih vježbah učeniku je takodjer bolje paziti, jer učitelj svaki nered, svaku netočnost laglje opazi“.⁷³ Razvoj tjelovježbe poklapao se i s povećanim brojem tvorničkih poslova koji su zahtijevali zajednički rad te usklađivanje mehanike tijela s pokretima stroja. „Kod redovnih vježbi stupaju učenici u medjusobni odnošaj, sačinjavaju jednu cjelinu, te ovise jedan o drugom. Kod ovih se vježba priučavaju učenici na red, poslušnost i zajednički rad“.⁷⁴ Discipliniranje tijela unutar škole imalo je za cilj odgoj budućih poslušnih

⁶⁹ LÖFFLER, Ante (1874), Tjelovježba u pučkoj školi, u: *II. obća hrv. učiteljska skupština*, 228.

⁷⁰ FOUCAULT 1994a, 206.

⁷¹ FOUCAULT 1994a, 211.

⁷² *II. obća hrv. učiteljska skupština* (1874), 228.

⁷³ LÖFFLER (1879), 138.

⁷⁴ HOCHMAN 1884, 19. U člancima o tjelovježbi „poslušnost“ se navodi kao jedan od njenih glavnih ciljeva. Vidi: GRUSLING, Adam (1879), Tjelovježba u pučkoj školi, *Napredak* 33, 524.

građana. Zato je unutar školskoga sustava stvoreno niz procedura uz pomoć kojih se održavao red, a učenici držali u pokornosti.⁷⁵ Disciplinskim su propisima bili točno određeni načini ponašanja u školi, crkvi ili na ulici. Kaznene mjere za kršenje tih propisa kretale su se od opomene do tjelesne kazne.

Tjelesno kažnjavanje

Politika discipliniranja ušla je, prema Foucaultovu mišljenju, u sve institucije modernoga društva koje su svaka za sebe izgradile procedure putem kojih su provodile disciplinsku kontrolu ponašanja. „U srcu svih disciplinskih sustava funkcionira mali kazneni mehanizam. On uživa neku vrst sudbene povlastice, sa svojim vlastitim zakonima, svojim specificiranim prijestupima, svojim posebnim oblicima sankcije, svojim sudskim instancijama“.⁷⁶ Radi navikavanja učenika na pokornost, škola je u 19. stoljeću bila organizirana kao *kazneni mikro-sustav* unutar kojega su se rabila razna „odgojna“ sredstva. „U radionici, u školi, u vojsci hara kazneni mikro-sustav koji se odnosi na vrijeme (zakašnjanje, izostanci, zastoji u radu) na djelatnost (nepažnja, nemar, nedovoljno zalaganje), na ponašanje (nepri- stojnost, neposluh), na način govora (brbljanje, neuljudnost), na tijelo (‘neispravno’ držanje, neprikladne kretnje, nečistoća), na spolnost (bezočnost, nedoličnost). U isto se vrijeme kao kažnjavanje koristi cijeli niz istančanih postupaka koji idu od lakše fizičke kazne, manjih uskrata i sitnih poniženja“.⁷⁷ Kako je škola u praksi funkcionirala kao kazneni mikro-sustav dobro je vidljivo iz tzv. školskih sramotnih knjiga unutar kojih su upisivani prijestupi učenika i kazne za njih.⁷⁸

Nakon donošenja školskog zakona 1874. godine školske su vlasti odlučile ukinuti tjelesnu kaznu kao disciplinsko sredstvo, što je bilo u skladu s liberalnim nastojanjima Mažuranićeve reforme školstva. Prije donošenja odluke o ukidanju tjelesne kazne u hrvatskim se školskim časopisima živo raspravljalo o njenoj upotrebi. Tako se ukidanju tjelesnog kažnjavanja protivio Stjepan Basariček dok je za izbacivanje tjelesne kazne iz škola bio Skender Fabković.⁷⁹ Na drugoj glavnoj skupštini Hrvatskog pedagoškog zbora raspravljalo se i o ukidanju tjelesne kazne u školi, no na toj je skupštini Skender Fabković ostao usamljen u svojim nastojanjima.⁸⁰ To je vrlo zanimljivo jer je na toj skupštini sudjelovao i Ivan Filipović koji se, samo nakon godinu dana, na općoj učiteljskoj skupštini u Petrinji

⁷⁵ Vidi: Uzgoj posluha (1869), *Napredak* 18; Uči djecu pokornosti (1876), *Školski prijatelj* 12.

⁷⁶ FOUCAULT 1994a, 183.

⁷⁷ FOUCAULT 1994a, 184.

⁷⁸ U arhivu Hrvatskoga školskog muzeja u Zagrebu sačuvana je *Sramotna knjiga glavne učione u Zagrebu* u kojoj su zabilježene svi prijestupi i kazne za učenike od 1857. do 1893. godine.

⁷⁹ Treba li dokinuti tjelesnu kaznu? (1872), *Napredak* 24, 185-186; *Napredak* (1872) 13, 97-100.

⁸⁰ *Napredak* 32 (1873), 504-512.

poprilično trudio uvjeriti učitelje da glasaju za ukidanje tjelesne kazne u školi, čime se htio približiti vladinim nastojanjima za njeno ukidanje. Prije glasanja o pitanju tjelesne kazne Filipović je odredio pauzu od deset minuta, vjerojatno da bi među učiteljima i učiteljicama dodatno lobirao za ukidanje tjelesne kazne, što mu je i uspjelo.⁸¹ Odjel za bogoštovlje i nastavu je u disciplinskim propisima za pučke škole iz 1876. zabranio upotrebu tjelesne kazne. Ali nakon niza pritužbi učiteljskog osoblja vlada je odlučila da se o pitanju tjelesne kazne raspravi na svim podžupanijskim učiteljskim skupštinama. Sve učiteljske skupštine, s više-manje podjednakim prijedlozima, tražile su ponovno uvođenje tjelesne kazne u školu.⁸² Na osnovi tih prijedloga Odjel za bogoštovlje i nastavu izdao je 1879. naredbu br. 817 kojom je ponovno dopuštena tjelesna kazna, ali pod strogo propisanim uvjetima. „Tjelesna kazna dozvoljava se samo u slučaju većih moralnih prestupa, kano: radi tvrdokorna laganja, drzovite upornosti, prostacine i krupne nećudorednosti, te pošto sva druga dozvoljena disciplinarna sredstva ostanu bezuspješna“.⁸³ Drzovita je upornost očito iritirala pedagoge koji su smatrali da učenici moraju pokorno i bespogovorno izvršavati zadane obaveze. Tjelesno kažnjavanje nije se smjelo vršiti pred učenicima, a šiba je bila jedino dopušteno sredstvo kažnjavanja. Zabrana drugih načina tjelesnog kažnjavanja otkriva čitav niz uvriježenih postupaka kažnjavanja učenika u školama. „Osim šibom svaka je druga tjelesna kazan kao čupanje, ćuškanje, guranje, klečanje, udaranje štapom ili ravnalom itd. najstrože zabranjena“.⁸⁴ Da su neki učitelji početkom sedamdesetih godina bili skloni težim tjelesnim kaznama, vidljivo je npr. iz dopisa zemaljskoj vladi iz 1871. u kojem se navodi „da je učitelj malogorički Ivan Kordić, u obće školsku djecu zlostavljao, poimence pako Maricu Tonkovićevu po licu tako pljusnuo, da joj je lice oteklo (...) Martina Vidušića tablom tako po glavi udario, da mu je glavu znatno ozliedio; Matiju Pucovića tako o tablu bacio, da ga je krv oblijala (...) Doricu Bezuhovu na pod bacio, ter joj na vrat stao“.⁸⁵ Prakticiranje nasilja od strane učitelja imalo je svoji dugi kontinuitet i očito ga je bilo teško iskorijeniti. A kako se podučavalo i kažnjavalo u prvoj polovini 19. stoljeća, vidljivo je iz memoarskih zapisa Mijata Stojanovića: „učitelj je običavao računске formule zabijati u glave učenika na svoj osobiti način, naime pograbio bi djaka, koji je računao, za kosu, pak kazujuć njemački računsko pravilo, lupao bi tupom dječjom glavom o tablu, da bi odjekivalo po školi, kao po bačvarskoj djelaonici, kad bačvar nabija

⁸¹ II. *obća hrv. učiteljska skupština* (1874), 174-175.

⁸² Vidi: *Napredak* (1876) 20, *Napredak* (1876) 24, *Napredak* (1876) 25, *Napredak* (1876) 36, *Napredak* (1877) 1, *Napredak* (1877) 4, *Napredak* (1877) 5.

⁸³ Naredba od 18. ožujka 1879. br. 817. „glede porabe tjelesne kazni kao disciplinarnog sredstva u pučkih školah“. *Naredbe* (1884), 129-130.

⁸⁴ *Naredbe* (1884), 130.

⁸⁵ WEBER, Adolf (1872), Istina na vidjelo, *Školski prijatelj* 13, 204.

obruče na burad. Rukopis pako bijaše mi gadan i neuredan za čudo i pripoviest, sve same kuke i kvake. Uvijek sam uslied toga sjedio u školi posljednji u tako zvanj klupi 'Eselsbank'. – Štogod me je moj g. učitelj dao više šibati i štogod me je više grdio po tadanjem neshodnom i nevaljalom načinu podučavanja, to sam je bivao sve tupiji i glupiji⁸⁶

Nakon donošenja naredbe 1879. kojom je ponovno uvedena tjelesna kazna, školske su vlasti putem svojih nadzornika strogo pazile da se osim propisanih ne primjenjuju nikakve druge vrste kažnjavanja učenika. No učitelji su i dalje bili skloni grubom kažnjavanju učenika zbog čega su se protiv njih pokretali disciplinski postupci. Tako je županijska školska oblast nakon disciplinske istrage 1893. kaznila učitelja Dragutina Kaničara iz Donjeg Miholjca zbog „pretjerane nesnošljivosti i surovosti“ s gubitkom petogodišnjeg doplatka na dvije godine.⁸⁷ Pored školskih vlasti i sudske su vlasti mogle pokretati postupke protiv učitelja ukoliko su ugrožavali tjelesno zdravlje učenika. Kako bi sudske vlasti imale uvid u dopušteni način kažnjavanja učenika, vlada je 1892. izdala okružnicu „glede kaznenog postupka proti pučkim učiteljem radi porabe tjelesne kazne na školskoj djeci“.⁸⁸ U okružnici se navode svi dopušteni načini kažnjavanja učenika: opomena, ukor, stajanje u klupi, stajanje izvan klupe, zadržavanje učenika poslije nastave u školi na kraće ili duže vrijeme, tjelesna kazna i isključenje iz škole. Ponovljene su i stroge odredbe pod kojima se smije izvršiti tjelesna kazna šibom, a za sudove je trebala biti zanimljiva peta odredba u kojoj se navodi da se tjelesna kazna mora „obaviti pristojnim i po zdravlje djeteta neškodljivim načinom i ne pred školskom djecom“.⁸⁹ Iako su tu odredbu učitelji često zanemarivali, u vladinu Odjelu za bogoštovlje i nastavu nisu razmišljali o ponovnom ukidanju tjelesne kazne u školama.

Na tjelesno kažnjavanje u školama utjecala je i spolna politika, što pokazuje treća točka naredbe 817. kojom je zabranjeno tjelesno kažnjavanje učenica. No ta se zabrana nije odnosila na guvernante koje su djevojčice kažnjavale i šibom. Tako Vilma Vukelić u svom memoarskom romanu o guvernantskim odgojnim metodama kaže sljedeće: „Moja je guvernanta bila Saskinja iz Siebenbürgena. (...) Zahtijevala je slijepu pokornost, bez ustupaka i pardona. Od njezina dolaska na ormaru u dječjoj sobi ležao je tanani prut“.⁹⁰ Kažnjavanje šibom i od strane školskih vlasti i od strane privatnih učiteljica i učitelja trebalo je biti samo simbolično, odnosno trebalo je u učenika i učenica stvoriti čvrstu „predodžbu o kazni“. Šiba je više bila simbol

⁸⁶ STOJANOVIĆ, Mijat (1879), *Crtice iz dobe moga školovanja*, *Napredak* 1, 10.

⁸⁷ *Spomenica ... D. Miholjcu*, (AOŠ Donji Miholjac).

⁸⁸ *Službeni glasnik* (1892), 115-116.

⁸⁹ *Službeni glasnik* (1892), 116.

⁹⁰ VUKELIĆ 2003, 79.

moći te je zajedno s drugim disciplinskim mjerama trebala osigurati neupitnost školskih autoriteta. „Kažnjavanje se, dakle, ne mora usredotočiti na tijelo, već na predodžbu. Ili točnije, ako se i mora usredotočiti na tijelo, čini to samo utoliko što je ono manje subjektom patnje negoli objektom predodžbe“.⁹¹

Zaključak

Školske su vlasti, u okviru reforme hrvatskoga školstva tijekom druge polovine 19. stoljeća, osobitu pažnju posvetile tijelu učenika. Tako se školska zdravstvena politika, kao dio *bio-politike*, usmjerila na zdravstvenu zaštitu tijela učenika uvođenjem novih zdravstvenih mjera i higijenskih propisa u školama. Na školsku se *bio-politiku* nadovezivala školska *politika discipliniranja*, putem koje se discipliniralo učeničko ponašanje i kontrolirala tjelesnost učenika. Tijelo se s razvojem građanskog društva i u školama trebalo prilagoditi normativnim ograničenjima građanskog sustava vrijednosti. Ta je *normalizacija* bila najočitija u discipliniranju tijela putem tjelovježbe. Uz „pravilan“ razvoj tijela, tjelovježbom se nastojalo kontrolirati i disciplinirati ponašanje učenika i učenica. Budući da je poslušnost bila središnji pojam tadašnjega pedagoškog diskursa, sve su odgojne mjere bile usmjerene ka njenu ostvarenju. Uvođenje tjelovježbe bilo je samo jedan segment nove školske politike tijela. Nizom novih disciplinskih propisa nastojalo se disciplinirati ponašanje učenika te njihovu tjelesnost staviti u stroge okvire građanskog morala. Tako je učenicama viših djevojačkih škola bilo zabranjeno posjećivanje plesnih zabava. Ples su pedagozi poistovjećivali s otvorenim izražavanjem seksualnosti, koju je po tadašnjim pedagoškim normama trebalo u potpunosti potisnuti. Početna liberalna nastojanja modernizacije školstva vidljiva su u ukidanju tjelesne kazne 1874. godine, ali je, na zahtjev učitelja, ponovno uvedena 1879. godine. No tjelesna je kazna otada bila znatno ograničena striktnim pedagoškim normama. Disciplina se u školi uglavnom nastojala postići raznim opomenama i ukorima, što je bilo u skladu s *procedurama moći* koje su djelovale u gotovo svim institucijama tadašnjega disciplinsko-birokratskog društva.

Bibliografija

Izvori

CUVAJ, Antun (1910–1913), *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas I-XI*, Zagreb.

Disciplinarni zakon za višu djevojačku učionu u Zagrebu (1875), Zagreb.

GALL, Josip (1881), *Uzor-djevojka ili kako da djevojka omili Bogu i ljudem*, Zagreb.

⁹¹ FOUCAULT 1994a, 95.

- HOCHMAN, Franjo (1884), *Tjelovježba u pučkoj školi*, Zagreb.
- Izvešće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1877/8.* (1879), Zagreb.
- Izvešće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1884/5.* (1886), Zagreb.
- Izvešće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1889/90.* (1891), Zagreb.
- LÖFFLER, Ante (1879), *Gimnastika za učitelje pučkih učiona i učitelje pripravnike*, Zagreb.
- Naredbe izdane na osnovu školskog zakona od 14. listopada 1874. do konca godine 1882.* (1884), Zagreb.
- I. obća hrvatska učiteljska skupština u Zagrebu* (1871), Zagreb.
- II. obća hrvatska učiteljska skupština u Petrinji* (1874), Zagreb.
- Službeni glasnik kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade odjela za bogoštovje i nastavu* (1883–1918), Zagreb.
- Spomenica osnovne škole Varažd. Toplice 1480–1970* (1971), Varaždinske Toplice.
- Spomenica pučke škole Cerje*, Arhiv Hrvatskog školskog muzeja [dalje HŠM] u Zagrebu.
- Spomenica pučke škole Gornja Stubica*, Arhiv HŠM u Zagrebu.
- Spomenica obće pučke škole u Donjem Miholjcu*, Arhiv OŠ Donji Miholjac.
- Sramotna knjiga glavne učione u Zagrebu 1857–1893*, Arhiv HŠM u Zagrebu.
- Školski časopisi: *Napredak* (1859–1892), *Školski prijatelj* (1868–1876), *Hrvatski učitelj* (1878–1887).
- Školski i nastavni red za pučke učione u kralj. Hrvatskoj i Slavoniji* (1875), Zagreb.
- Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegova početka do konca god. 1895.* (1896), Zagreb.
- VUKELIĆ, Vilma (2003) *Tragovi prošlosti*, Zagreb: Matica hrvatska.

Literatura

- ARENDDT, Hannah (1991), *Vita activa*, Zagreb: August Cesarec.
- BURGUIERE, André (1995), Historijska antropologija, *Gordogan* 39-40.
- FOUCAULT, Michel (1994a), *Nadzor i kazna*, Zagreb: Informator.
- FOUCAULT, Michel, (1994b), *Znanje i moć*, Zagreb: Globus.
- GROSS, Mirjana i SZABO, Agneza (1992), *Prema hrvatskom građanskom društvu: Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb: Globus.
- GROSS, Mirjana (1996), *Suvremena historiografija*, Zagreb: Novi Liber.

- IVELJIĆ, Iskra (2007), *Očevi i sinovi: Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb: Leykam international.
- JOHNSTON M., William (1993), *Austrijski duh: Intelektualna i društvena povijest 1848–1938*, Zagreb: Globus.
- MURRAY DESPALATOVIĆ, Elinor (1999), Zdravstvene prilike na hrvatskom selu krajem 19. stoljeća i uloga općinskih liječnika, *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb.
- O'BRIEN, Patricia (2001), Historija kulture Michela Foucaulta, u: *Nova kulturna historija*, ur. Lynn Hunt, Zagreb.
- OGRAJŠEK GORENJAK, Ida (2007), Reforma obrazovnog sustava kao jedno od ključnih društvenih pitanja 19. stoljeća, *Radovi* 39.
- POPKEWITZ, Thomas ur. (1997), *Foucault's Challenge: Discourse, Knowledge and Power in Education*, Columbia University.
- PREMERL, Nada (1974), Ples kao oblik društvenog života u prošlosti Zagreba, *Iz starog i novog Zagreba* V.
- ROUSMANIERE, Kate ed. (1997), *Discipline, Moral Regulation, and Schooling: A Social History*, Garland Publishing.
- SHINER, Larry (1982), Reading Foucault: Anti-Method and the Genealogy of Power-Knowledge, *History and Theory* 21 (October).
- SKENDEROVIĆ, Robert (2005), Zdravstvene reforme Marije Terezije u slavonskom Provincijalu i *Generale normativum sanitatis* iz 1770, *Scrinia Slavonica* 5.
- TAMBOUKOU, Maria (2003) *Women, Education and the Self: A Foucauldian Perspective*, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- VELEBIĆANIN, M. (1872), Nekoliko riečij o samoruni, *Napredak* 23.
- YUVAL-DAVIS, Nira (2004) *Rod i nacija*, Zagreb: Ženska infoteka.
- ŽUPAN, Dinko (2002) *Pučko školstvo u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića*, magistarski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu.

Disciplining bodies in Croatian school system in the second half of the 19th century

Prompted by the liberal reforms carried out in the Austrian part of the Monarchy, the modernization of educational systems in Croatia began in 1874 when the Law Governing Primary Education was passed. By analyzing the implementation of the school reform, mainly between the years 1875 and 1888, the author tried to ascertain its effects on disciplining bodies in schools. By employing Michael Foucault's theories of power, the author researches the attempts of the educational authorities to discipline the behavior of their pupils by means of various disciplinary measures. The author analyses these disciplinary measures based on

DINKO ŽUPAN - Odnos prema tijelu unutar hrvatskog školskog sustava druge polovine 19. st.

school care of: health and hygiene, physical training, corporal punishment and pupils' sexuality.

Ključne riječi: reforma školstva, disciplina, bio-politika, tjelovježba, 19. stoljeće.

Keywords: school reform, discipline, bio-politics, physical training, the 19th century.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 40

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

 FF press

ZAGREB 2008.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 40

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Miljenko Jurković

Glavni urednik

Borislav Grgin

Uredništvo

Ivo Goldstein
Boris Olujić
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Naslovna stranica

Iva Mandić

Računalni slog

Boris Bui

Lektura i korektura

Ivan Botica

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u prosincu 2008. godine

Naklada

400 primjeraka

